

Валентина Титаренко

Презентація принципів укладання історичного словника запозиченої лексики

(На матеріалі північноукраїнських пам'яток XVI – XVII ст.)

У статті обґрунтовано актуальність і схарактеризовано загальні засади створення історичного словника запозиченої лексики. Проілюстровано лексичний матеріал, який увійде до описуваної лексикографічної праці.

Ключові слова: запозичення, історичне джерело та етимологічне джерело лексеми, реєстрове слово, паспортизація, засади укладання словника.

В статье обоснована актуальность и охарактеризованы основные принципы создания исторического словаря заимствованной лексики. Проиллюстрирован лексический материал, который войдет в описываемый словарь.

Ключевые слова: заимствование, исторический источник и етимологический источник лексемы, заглавное слово, паспортизация, принципы составления словаря.

In the article the actuality and general principles of creation of historical dictionary of the borrowed vocabulary are described. Lexical material which will enter in a of the borrowed vocabulary.

Keywords: borrowing, historical source of word, etymologic source of word, passportization, dictionary compiling principles, vocabulary unit.

Запозичення – один із продуктивних способів розширення словникового складу будь-якої мови. Проблема запозичень в українській мові сьогодні не є новою, малодослідженою. Перші наукові праці про запозичення з'являються в кінці XIX – на початку XX ст. (П. Житецький, Д. Шелудько, І. Шаровольський, І. Огієнко). Проблему мовних контактів різних періодів досліджували Л. Булаховський, Ю. Жлуктенко, Л. Гумецька, Й. Андерш, П. Лизанець, М. Рогаль, Л. Худаш, В. Русанівський, А. Непокупний, Н. Романова, С. Гриценко та ін. Зверталися до цієї теми зарубіжні дослідники, переважно польські: Ст. Грабець, Т. Лер-Сплавинський, М. Лесів, С. Роспанд,

В. Вітковський, Ю. Косць. Запозичення в українському мовознавстві вивчали різноаспектно: результати мовних контактів (поява тюркізмів, полонізмів, германізмів, латинізмів, мадяризмів тощо); вплив запозичень у різні мовні періоди; жанрово-стилістичне функціонування запозиченої лексики. Цим питанням присвячено як окремі монографічні, дисертаційні розвідки, статті, так і праці, опосередковано дотичні до проблеми. Однак сьогодні дослідження слів іншомовного походження є актуальним і має практичне та теоретичне значення: потреба в історичному словнику запозиченої лексики, вироблення єдиної методології дослідження іншомовних лексем, установлення реального відсотка запозичень в українській мові, потреба в теоретичному узагальненні тощо.

Незважаючи на значні напрацювання з проблеми іншомовних впливів на українську мову, на жаль, синтетичної узагальнювальної праці (монографії) із зазначеного аспекту та історичного словника запозиченої лексики немає. Подібних праць немає й у більшості інших слов'янських мов. Можемо назвати лише “Давні запозичення в білоруській мові” А. Булика та “Словник богемізмів” М. Басай, Я. Сятковського [2, 8]. Слова іншомовного походження потребують спеціального дослідження ще й тому, що в українській лінгвістиці не створено історичного словника запозичених слів. Хоч походження лексем в українській мові відображено в історичних словниках (Словник староукраїнської мови XIV – XV ст., Словник української мови XVI – XVII ст., Матеріали... Є. Тимченка тощо) [5, 6, 7], але, як зазначають самі укладачі, встановлення джерела запозичень не є для них основним завданням. Розпорошеність праць, у яких об'єктом виступають запозичення, часто заважає дослідникам однозначно кваліфікувати ту чи ту лексему. Етимологічний словник української мови – праця, у якій системно відбито вказівки походження слів, але в ній переважно представлена лексика XIX – XX ст. У аналізованій укладачами період змінилися шляхи проникнення слів іншомовного походження: посередником стала російська мова, а в XVI –

XVII ст. була переважно польська. Тому ремарка “через російське посередництво” не відповідає дійсності в тому випадку, якщо номен уже засвідчений у пам’ятках до другої половини XVII ст. (наприклад, автори етимологічного словника української мови при запозиченні лексеми *курок* з польської мови вказуть на посередництво російської мови [ЕСУМ III: 156], із чим важко погодитися, оскільки, найдавніша фіксація цього слова в російських пам’ятках відзначена в 1609 році [СлРЯ XI – XVII, 8: 140]. Наявність лексеми *курок* у тексті судової справи з Житомира, датованої 1605 роком (ДМВН 1605: 60), не дає жодних підстав сумніватися в прямому її запозиченні з польської мови, а не через посередництво російської). Водночас усі однокореневі та похідні слова в етимологічному словнику подано в одній статті, а історія появи окремих із них не завжди збігається.

Хронологічні межі дослідження зумовлені тим, що цей період (XVI – XVII ст.) виділяють як окремий чи як частину староукраїнської мовної доби багато дослідників, які вивчали питання періодизації української мови (Ю. Шевельов, В. Німчук, В. Русанівський, О. Горбач), і позначений розвитком окремих стилів і жанрів староукраїнської мови, урізноманітненням тих, що існували, зокрема ділового. У цей час контакти українців із народами Європи, передовсім поляками, значно активізуються, а тому в староукраїнську мову потужним струменем вливаються насамперед полонізми, безпосередньо та через посередництво польської слова з інших європейських мов.

Мета статті – висвітлити основні принципи укладання лексикографічних статей історичного словника запозиченої лексики. Завдання – проілюструвати лексичний матеріал, який має увійти до словника, та охарактеризувати основні засади укладання аналізованої лексикографічної праці.

Основою для створення принципів укладання словника слугували засади історичних словників інших типів, зокрема Словника староукраїнської мови XIV – XV ст. [5], Словник української мови XVI – XVII ст. [6], Матеріали... Є. Тимченка [7], Даўнія запазычанні беларускай мовы А. Булики [2] та ін.

Основне призначення словника – зібрати лексику іншомовного походження, яка функціонувала в північноукраїнських текстах XVI – XVII ст., висвітлити особливості її функціонування в аналізованих текстах (визначити джерело походження, подати семантичну характеристику, хронологію, територію поширення виявленого запозиченого слова).

Реєстр словника становитиме іншомовна апелятивна лексика, яка наявна в північноукраїнських пам'ятках XVI – XVII ст., успадкована й неуспадкована в подальшому українською мовою. У досліджуваних текстах трапляється низка запозичених слів, які вжиті в пам'ятках одинично (*инъте(р)мисия* ‘перешкода’) *ноць, пець, просятъ пєчени(х)* та ін.). З сучасного погляду важко стверджувати, чи ці лексеми в той час використано okazіонально, чи вони були надбанням тогочасної української мови (літературної чи (і) розмовної). Такі лексичні одиниці теж увійдуть в реєстр словника.

Джерельною базою словника слугуватимуть тексти різних стилів XVI – XVII ст., які походять із північноукраїнських територій та в яких виразно виявлені поліські лінгвальні риси. У цей період найбільше представлений діловий стиль (акти гродських, підкоморських та земських урядів із Володимира-Волинського, Луцька, Житомира, Овруча, Києва, грамоти, універсали як державного рівня, так і приватні). У невеликій кількості наявні пам'ятки інших стилів – художня, полемічна, конфесійна література.

Лексику іншомовного походження можна класифікувати двома способами: за *етимологічним* (з якої мови походить слово) джерелом та *історичним* (з якої мови безпосередньо було запозичене слово). У словнику будемо використовувати перший спосіб. Аналіз запозичень за етимологічним джерелом передбачає встановлення шляхів проникнення лексики іншомовного походження. У досліджуваний період до староукраїнського лексикону безпосередньо проникали, безсумнівно, полонізми та більшість лексем тюркського походження. Лексика чеського, латинського, германського, грецького тощо походження могла з'являтися двома шляхами: безпосередньо

(через писемні іншомовні документи, торгівельні операції, колонізацію) та за посередництвом (переважно польської мови, подекуди церковнослов'янської). Для більшості слів установити точний шлях їх появи в староукраїнських пам'ятках неможливо (малоінформативність зовнішніх ознак (процес освоєння) запозиченого слова, відсутність належних екстралінгвістичних факторів). У роботі дотримуємося поглядів В. Гумбольдта, О. Потебні, В. Акуленка [1] та інших про те, що народження слова в мові – це творчий і багатоактний процес, який передбачає появу мовного знака в мові не раз і не в одному варіанті, поки він стане усталеним. Це означає, що одне й те ж запозичення в текстах різних пам'яток могло з'являтися як прямо, так і через посередництво. У дослідженні під час паспортизації деяких запозичених слів до форми мови-джерела наводимо паралелі з інших (наприклад, для латинізмів може бути зазначена німецька та польська, для германізмів – польська і чеська та ін.). Наведені паралелі можуть свідчити про можливий, але не єдиний шлях проникнення тієї чи тієї іншомовної лексеми.

Структура словника. Словникова стаття складатиметься з:

1) реєстрового слова (надрукованого великим шрифтом) у початковій формі (традиційно, іменники, кількісні числівники, іменникові займенники – у називному відмінку однини; іменники, які вживаються лише в множині, – у називному відмінку множини, прикметники, порядкові числівники, прикметникові займенники та дієприкметники – у називному відмінку однини чоловічого роду, дієслова – в інфінітиві). Заголовки подаватимуться без виносних літер, тител, надрядкових знаків;

2) наведених паралелей з інших мов. Спочатку йтимуть можливі мови-посередниці, останньою – мова-джерело (наприклад, лексема *провізія*, яка походить з латинської мови, матиме такий опис: п. *prowizja*, нім. *Provisión*, лат. *provisio*). Вважаємо за обов'язкове покликання на відповідні етимологічні чи іншого характеру праці, які вказують походження аналізованих слів, тому

після мови донора зазначатимемо скорочено джерело, звідки взята інформація про історію запозиченої лексеми (наприклад, ЕСУМ, ESB, BES, Вг, Б та ін.);

3) значення іншомовного слова, яке встановлено на основі контексту. Семантика слів розкриватиметься за допомогою сучасного літературного відповідника (*цепликъ* (Луцьк, 1573; ТУ: 155) (п. *cepplik*, нім. *Zöpfel* [Вг: 58; Б: 349]) ‘гачок’), коли це не можливо – описового тлумачення (*кобенякъ* (Житомир, 1611; АКЖГУ: 34) (п. *korieniak*, тур. *keränäk* [ЕСУМ II, 476]) ‘вид верхнього одягу з башликом’). Якщо слово має декілька значень, то всі вони подаються окремо з відповідною нумерацією й паспортизацією:

ПЛАЦЬ, ПЛѦЦЬ [п. *plac*, нвн. *Platz* походить від нлат. **platteā* (< *plātēa*) ‘місце, відкритий простір, вулиця’ (ЕСУМ IV : 433–434)] 1) ‘виділене місце (переважно під забудову)’: *то(т) пля(ц) ... вєчны(ми) часы на себє дє(р)жа(ти) и вжива(ти) и на нє(мь) сѧ будова(ти)* (Володимир, 1577; ВГ: 35); 2) ‘поле’: *пляц немалыи, ячменєм и ярою пшенице, непожатый засеяныи, на котором могло быт копъ килкадєсят албо и болшеи* (Луцьк, 1647; СР: 334); 3) ‘місце з будинком і територією навколо нього’: *дворы землянские въ замок: пана Оникиевъ Горностаевъ ... а ишии пляцы землянские, и мѣстцкие, и поповские порожни* (Овруч, 1684; АрхЮЗР. ч. VII, т. 2: 37); 4) ‘майдан’: *Понева^{жс} оу книжцє своєй так рокъ во лвоє твореной выехалъ на плѦцъ з выводами вѣры костєла римского...* (Ключ: 7).

Зазначимо, що не в усіх випадках для вияву лексичного значення допомагає контекст пам’яток, особливо якщо лексема була багатозначною. Крім проблеми визначення лексичного значення, “характерною особливістю контекстів цих слів є те, що вони майже не інформують про індивідуальні, зокрема, визначальні особливості предмета чи явища, що асоціюються з відповідним словом у свідомості людей. У кращому разі контекст повідомляє про приналежність слова до тієї чи іншої тематичної групи, фіксуючи тільки деякі ознаки предмета: найчастіше їх ужиткову вартість або спосіб практичного використання” [3: 30]. У тих випадках, де контекст був малоінформативним для

встановлення значення слів іншомовного походження використовували матеріали різних словників (Словник староукраїнської мови XIV – XV ст., Словник української мови XVI – XVII ст., Матеріали... Є. Тимченка, Словарь... М. Горбачевського, словники малозрозумілих слів, розміщені в опублікованих пам'ятках, тощо), довідкову літературу тощо.

4) кожне значення лексеми ілюструється контекстом з пам'ятки. Цитати наводяться з пам'яток, писаних на різній території (Києва, Житомира, Луцька, Володимира тощо), та з різних стилів. У межах одного значення цитований матеріал подаватиметься в хронологічному порядку, у межах слова – від найбільш уживаного значення до найменш. Оскільки джерелами словника є переважно опубліковані пам'ятки, тому орфографія та пунктуація ілюстративного матеріалу зберігатиметься оригіналу. Лише виносні літери подаватимуться уніфіковано – у дужках.

Після наведеної ілюстрації йтиме вказівка на локалізацію лексеми (Київ, Житомир, Луцьк тощо), датування пам'ятки, покликання на джерело в скороченому вигляді та сторінку (наприклад, Житомир, 1590, АЖГУ: 93).

Усі одиниці розміщуватимуться в алфавітному порядку.

У досліджуваних текстах наявні слова, які мають різні фонетичні, орфографічні варіанти (*арєштъ, арасть, арєсть; б(р)уна(т)ный, бу(р)на(т)ны(и); шпихлеръ, шпє(х)леръ, спихлеръ* тощо), такі лексеми подаватимуться в одній словниковій статті. На першому місці стоятиме найбільш поширений варіант або варіант найбільш наближений до форми сучасної української мови, решту варіантів слід подавати в одному ряду в алфавітному порядку. Ілюстративний матеріал наводитиметься на всі форми:

ЕРМЯКЪ, ЕРЪМАКЪ, КГЕРМАКЪ, КГЄРМАКЪ, ОРМЯКЪ, ЯРМЯК [п. *giermak/jermak*, тур. *ärmäk* (BES I, 423)] ‘кобеняк: довгий із відлогами чоловічий одяг із овечого сукна’: *ме(л)ника манастьр▲ Мєлє(ц)кого Фє(д)ка зранили и збили... отн▲ли...є(р)мякъ сукна моравского и(з)шнурами шо(л)ку чоного [!]* (Володиир, 1578; ТУ: 171); *У Евхима Мелника... взято: ермяковъ*

Люнскихъ три...(Житомир, 1618; АрхЮЗР: 246);...*и ихъ сами(х) полупили и подрали: зъ Яна Болобана кожу(х), ерѣмакъ лю(н)ски(и) голубы(и), ко(л)пакъ лиси(и)...*(Луцьк, 1578; СР: 59); ...*взели и пограбили у оного... кгермакъ чо(р)ны(и)...*(Володимир, 1605; ТУ: 239); ... *взяли: готовыхъ грошей две копе, кгермаковъ два...* (Житомир, 1618; АрхЮЗР: 242); ...*взя(л) и пограбилъ: ... коня шє(р)стю з сива плє(с)ниво(го)... о(р)мяко(в) два...* (Житомир, 1590; АЖГУ: 50); *Взяли з мене нає(р)ве(и) я(р)мя(к) караєєвы(и) бєлы(и)* (Житомир, 1590; АЖГУ: 45).

Незначна кількість запозичених слів в аналізованих текстах виступала омонімами (наприклад, *рызы* ‘міра паперу’ та *рызы* ‘одяг священика’; *спижа* ‘продукти харчування’ та *спижа* ‘олово’ тощо). Їх пропонуємо подавати традиційно в окремих словникових статтях із цифровою позначкою зверху:

БРАМА¹, БРАНА [стп. *brama, brana*, стч. *brana* (ESB: 37-38)] ‘великі ворота у фортецях, міських укріпленнях, баштах, брама’: *пан Матеи Бронєвський и пан Адамъ Забилський за санями стоячи аж до брамы прєпроважали* (Житомир, 1635; АЖГУ: 115). *На томъ месте тепере заробили брану воротную* (Овруч, 1684; АрхЮЗР. ч. VII, т. 2: 36).

БРАМА² [стп. *brama*, нім. *brame, bräme* (BES I: 72)] ‘облямівка’: ...*было: саянов оксамитных чотыри: оден черного оксамиту рытого з трема брамами злогоглавыми* (Володимир, 1573; АрхЮЗР. ч. VII, т. 2: 49).

При аналізі запозичень виявили низку слів, для яких науковці визначають різне джерело походження. Так, лексему *хвиля* в значенні ‘короткий час, мить’ А. Булика в білоруській мові вважає полонізмом [Б: 344], Є. Тимченко виводить від гот. *hweila* [Т 2: 461], Л. Матвєєва-Ісаєва заперечує запозичення в українській із польської та вважає, що семантика темпоральності розвинулася в українській мові на базі слова *хвиля* ‘коливання води’, а звідси лексема потрапила до польської, хоча авторка не виключає чеського впливу [4: 72–80]. В. Борись етимологію слова виводить із німецької (п. *chwila*, двн. *chwīl/ (h)wīla* ‘час, година’ [ESB: 73]). Польський етимолог А. Баньковський визнає за

західнослов'янським [BES I: 165]) та ін. Вважаємо, що різне тлумачення слів слід відображати в словнику покликанням на відповідну літературу:

Ω(К)ША [з дукр. стп. *oksza*, дшвед. *aksjō* (BES II: 406); стп. *oksza*, нім. *Axt* (Б: 225; з нім. праслова *Axt*, яке споріднене з лат. *ascia*, гр. *aksinē* (Br: 378)] ‘вид сокири, теслярська сокира’: *збо(ж)є з (с)крыни побрано, начи(н)є млыновоє, пила, топор, бо(д)ня, ω(к)ша, замо(к) ω(т) скрыни взято...* (Житомир 1609; ДМВН: 138).

ХУСТКА [п. *chusta* (Б: 346); новогр. ‘жіноча спідниця’ й нім. (снн.) *fustein* ‘вид тканини’ (Ф IV: 286); рум. *fustă* ‘спідниця, нижня спідниця’, можливо, є лексичним балканізмом італійського походження (ESB: 72)] ‘хустка’: *Тое(ст) меновите взяли... хустокъ двана(д)ца(т)* (Житомир, 1611; АКЖГУ: 34).

Заголовком словникової статті в переважній більшості є одне слово, лише інколи словосполучення:

ЛЕКЦЕ ВАЖИТИ, ЛЕКЦЕВАЖИТИ [п. *lekseważuć* в п. калька з лат. *parvi pendit* (BES II, 16)] ‘нехтувати’: часто виступає із займенником *собє*: *и(ж) поменены(и) панъ Кгрѣше(и)ки(и) и пани Кгрѣшецькая не (д)баючи ничого на (с)рокго(с)тъ права по(с)политого и вины в ни(м) описаныє ωвшемъ ле(г)це собє важитъ* (Житомир, 1635; АЖГУ: 138); *меновитые выже при(н)цыпалове с помочниками своими... право(м)посполиты(м) и привилеями обварованыє, але то все ле(г)це собє важачи и за низа(ч) маючи* (Володимир, 1638; ТУ: 308).

Кілька запозичених слів виявили в стійких і лексикалізованих словосполученнях (у *вушах брѣмяти* ‘зберігатися в пам’яті, згадуватися’; *душамъ память заронити* ‘не здійснювати поминального обряду тощо), ілюструвати їх слід зі спеціальною позначкою <>:

ПАДОЛЬ [п. *radół* (BES II: 485)] *перен.* ‘тлінний, тяжкий світ’: <> *на се(м) зе(м)но(м) падоле мешькаючи(и)* (Житомир, 1650; ДМВН: 211).

Перспектива подальших наукових досліджень – укладання й публікація історичного словника запозиченої лексики.

Умовні скорочення назв мов і діалектів

гр. – грецька
лат. – латинська
нвн. – нововерхньонімецька
нім. – німецька
нлат. – народнолатинська
п. – польська
рум. – румунська
стп. – старопольська
стч. – старочеська

Література

1. Акуленко В. В. Німецький вплив на розвиток української мови: проблеми методології // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 12–18.
2. Булыка А. М. Даўнія запазычанні беларускай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – 384 с.
3. Єдлінська У. Я. Значення слова і контекст у Словнику староукраїнської мови XIV – XV ст. // Мовознавство. – 1968. – № 1. – С. 29–35.
4. Матвеева-Исаева Л. В. О заимствованных словах. – Ученые записки ЛГУ им. А. И. Герцена. – 1953. – Т. 92. – С. 71–101.
5. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: У двох т. – К.: Наукова думка, 1977–1978.
6. Словник української мови XVI – I половини XVII ст. – Вип. 1-12. – Львів, 1994–2006.
7. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. У двох книгах / Підг. до видання В. В. Німчук та Г. І. Лиса. – Київ-Нью-Йорк. – 2003.
8. Basaj M., Siatkowski J. Bogemizmy w języku polskim. Słownik. – Warszawa, 2006. – 502 s.

Джерела

- АЖГУ** Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік / Підгот. До вид. В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 251 с.
- АКЖГУ** Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підгот. До вид.: А. М. Матвієнко, В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2002. – 392 с.
- АрхЮЗР** Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. – Ч. 1-8. – К., 1859–1914.
- Б** Булыка А. М. Даўнія запазычанні беларускай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – 384 с.
- ВГ** Волинські грамоти XVI ст. / Упорядн. В. Задорожний, А. Матвієнко. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 17–223.
- ДМВН** Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Зб. Док. / Підгот. До вид. В. В. Німчук, В. Русанівський та ін. – К.: Наукова думка, 1981. – 316 с.
- ЕСУМ** Етимологічний словник української мови: / За ред. О. С. Мельничука: В 7-ми т. – К., 1982 – 2006. – Т. 1–5.
- Ключ** Смотрицький Герасим. Ключ царства небесного / Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, В. В. Німчук. – Житомир, 2005. – 123 с.
- СлРЯ** Словарь русского языка: XI-XVII вв. – М.:Наука, 1975–1987. – Вып. 1–13.
- СР** Селянський рух на Україні 1569-1647 рр. Збірник документів і матеріалів / Упорядники Г. В. Боряк та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – 357 с.
- ТУ** Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / АН УРСР. Археограф. комісія та ін.; упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. – К.: Наукова думка, 1990. – 408 с.
- Ф** Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. – М.: Прогресс, 1964 – 1987.

- BES** Bańkowski A. Etymologiczny słownik języka polskiego. – Warszawa, 2000. – T.1–2.
- Br** Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 1957. – 806 s.
- BS** Basaj M., Siatkowski J. Bogemizmy w języku polskim. Słownik. – Warszawa, 2006. – 502 s.
- ESB** Boryś Wiesław. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005. – 863 s.